

TÜRKÇE ANLATILARDA ÖN VE ARKA PLAN

Dr. Nermin YAZICI
Başkent Üniversitesi

Abstract

The primary aim of the study is to describe the language features underlining fore and background of Turkish narratives based upon fiction; to establish probable order; to highlight the lingual and linguistic characteristics, seen in the surface structure of texts and gaining a function in organization of fore and background of Turkish narratives. In narrative texts perfective aspect, main instrument underlying the foreground, becomes evident in Turkish narratives. Although the aspect / mood / tense paradigm has only one form {-DI} in the foreground, in the background utterances there exists a difference in this form. (foreground, background, narrative, aspect, time)

Giriş:

Çalışmanın temel amacı, anlatı metinlerinde, ön ve arka planı belirginleştiren dilsel görünümünün kurmacaya dayalı yazılı Türkçe anlatılardaki biçimlenişini betimlemek; metin yüzey yapısında izlenen dilsel ve dilbilgisel görünümünün ön-arka plan düzleminde yüklediği işlevleri ortaya koymak ve olası düzenlilikleri saptamaktır.

Dilbilim çalışmaları, çeşitli söylem türlerinin özelliklerine bağlıdır ve söylem türleri ön-arka plan arasındaki ayrım ve ilişkiyi temel alır. Bu nedenle de ön ve arka plan bilgi, söylemle güçlü bir etkileşim içindedir. Metinsel bir olgu olarak ön plan ve arka plan yapısı, ifade düzeylerini gösterir. Bu, metnin bir özelliği değil; dil kullanıcısının bilgisi ve bilişsel yapısının, bir metni oluşturan olayları zihinsel bir modelle sunuşundan kaynaklanan özelliktir (Khalil 2000).

Dilbilim alanında son otuz yılda ön ve arka plan yapısı hakkında çeşitli amaç ve yaklaşım tarzlarını barındıran oldukça zengin ve önemli çalışmalar yer almaktadır¹.

Pek çok çalışmada² farklı dillerdeki anlatılar üzerine yapılan gözlemler, yazarın, anlatı dünyasını kurmakta, okur merkezli işlevler yüklediği dilbilgisel ulamların başında zaman ve görünüşün geldiğini göstermektedir. Anlatı söyleminde yer alan tümcelerdeki zaman ve görünüş değerleri, temellendirme yapısındaki farklı düzeylerin (öykü ve söylem düzeyleri) oluşmasını ve kavranmasını sağlar; bu aynı zamanda ön-arka plan bilginin de düzenleyicisidir. Anlatı metinlerinde söylem ve öyküyü ayırt etmek, aynı zamanda durum ve olayları ayırt etmek ve dolayısıyla ön ve arka planı ayırt etmek anlamına gelir. Bu çalışmada da önceki çalışmaların bulgularından yola çıkılarak, ön ve arka planın ayrılaşmasını ve sunumunu sağlayan dilsel ve dilbilgisel görünümünün Türkçe anlatılardaki biçimlenişi araştırılacak ve söylemsel işlevleri betimlenecektir. Bu amaçla veri tabanı oluşturmak üzere 15 öykü metni seçilmiştir. Metin türüne özgü kullarımlarını belirginleştirmesi bakımından örnek metinler artsüremli olarak oluşturulmuş; böylelikle, ön-arka planın ayrılaşmasını ve sunumunu sağlayan zaman ve görünüş ulamlarının diğer değişkenlerden (yazar, dönem, deyiş, yazın akımları, ideoloji, vs.) bağımsız denetlenmesi hedeflenmiş; ayrıca tarihsel süreçte ön ve arka plan değişimlerine ilişkin gözlemlerin de değerlendirilebilmesine olanak yaratılmıştır. Seçilen metinler şunlardır: Samipaşazade Sezai 'Pandomima', Halit Ziya Uşaklıgil 'Mahalleye Mevkuf', Ömer Seyfettin 'Yüksek Ökçeler', Memduh Şevket Esendal 'Kısmet Kuşu', Reşat Nuri Güntekin 'Kirazlar', Sait Faik Abasıyanık 'Kalinikhta', Sabahattin Ali 'Hanende Melek', Orhan Kemal 'Sarhoşlar', Haldun Taner 'Neden Sonra', Necati Cumalı 'Ay Büyürken Uyuyamam', Adalet Ağaoğlu 'Sessizliğin İlk Sesi', Bilge Karasu 'Yağmurlu Kentin Güneşçisi', Tahsin Yücel 'Bebekler', Ferit Edgü 'Dönüş', Nazlı Eray 'Monte Kristo'.

¹ Bu çalışmalar içinde özellikle metin yüzey yapısındaki işaretlemeyi esas alan bazı çalışmalar (Hopper 1979, Hopper ve Thompson 1980, Wallace 1982, Polanyi 1982, Jones ve Jones 1984, Ehrlich 1987, Fleischman 1990, içinde Khalil 2000) zaman ve görünüş farklılıklarını temel almıştır.

² Malayca ve Rusça anlatılarda zaman ve görünüş değerleri üzerinde çalışılmış ve özellikle görünüşün anlatı söyleminde ortaya çıkan temel nitelikli işlevleri olduğu saptanmıştır (Hopper, 1982).

Kuramsal çerçeve:

Kurmacaya dayalı yazılı Türkçe anlatıların ön ve arka plan düzeylerine ilişkin betimleme yapmayı amaçlayan bu çalışma, üç ayrı kuramsal bakış açısı ile biçimlendirilmiştir. Bunlardan ilki, metin türü ve türe yönelik şematik yapı kavramlarını biçimlendiren metin/söylem kuramsal bakış açısıdır. İkincisi ise anlatıbilimin kuramsal bakış açısıdır. Çalışmada, bu kuramsal bakış açılarının sunduğu bilgiler, anlatı metinleri için ön ve arka plan ayrımının yapılabileceği, bir başlangıç sayılıması olarak alınmıştır. Üçüncü olarak ise, ön ve arka plan ayrımını belirginleştiren dilsel düzenlemelerin betimlenişinde temel kavram olarak alan yazınında yer alan görünüş ve görünüş kuramının bakış açısından yararlanılmıştır. Türkçede görünüşün nasıl dilbilgiselleştiği sorusunun kuramsal dayanakları ise Uzun (1998)'un saptamaları doğrultusunda oluşturulmuştur.

Bu üç kuramsal bakış açısı çerçevesinde anlatı metin türünde ön ve arka planı ayırt etmemizi sağlayan soyut işlemciler/araçlar ya da bir diğer deyişle anlatısal olgularla biçimlenen temel kavramların tanımını kısaca özetlemek yerinde olacaktır:

Anlatı metninin sözbilimsel (retorik) yapısı: Kronolojik sıralanış içeren bir dizi bağımsız olaydan oluşan sözbilimsel yapı türüdür (Mann ve Thompson 1986). Bir dizi karmaşık olay anlatının sözbilimsel yapısını kurar. Anlatının sözbilimsel yapısını kuran, eylemlerin bir zaman aralığı yaratıyor/açıyor olmasıdır. Bu retorik yapının oluşturduğu biçimlenmede ileri doğru yeni bir aralık açılır; zaman akar ve bu, dinamik bir zaman algılaması yaratır. Bu da bitmişlik görünüşü ile belirginleşir.

Anlatı hareketi: Anlatı metinlerinde öykü zamanı ve anlatım zamanını ve dolayısıyla ön ve arka plan ayrımını izlenebilir kılan diğer bir anlatısal olgu da *Anlatı hareketi* (narrative moment) olarak adlandırılan kavramdır. Anlatı hareketi, öykü ve söylemin metinleştirilmesinde, metin uzanımındaki her sözcenin taşıdığı bilgi içeriğini de göz önüne alarak, zamanın sürekliliğine ve yönüne gönderimde bulunan bir kavramdır (Nakhimovsky 1988). Anlatı hareketini belirginleştiren anlatının sözbilimsel yapısıdır. Örneğin haber metinlerinde 'karmaşık olaylar dizisi' yoktur. Söylem durumunda anlatının ilk sözcesiyle, o anda algılanan, betimlenen olay ya da nesnenin yarattığı zamansal odak '*gösterimsel* (deictic) merkez'dir ve anlatı, sürekli devam ettirilen bu

merkeze göre işlemlenir. İlk sözcenin devamında gelen her bir sözcüce olay durum yapısı ve hâlihazırdaki zamanın içerisindeki bağlamla işlemlenir.

Aralıksallık/ Noktasallık: Aralıksal olma özelliği, bir edimin gerçekleştirilme sürecindeki bir aşamasına gönderimde bulunmasını sağlar (Frawley 1992, içinde Uzun ve Emeksiz 2003). Dolayısıyla, aralıksallık, anlatının sözbilimsel yapısındaki karmaşık olaylar bölümünde 'öykü' düzeyinde ortaya çıkan, olay çizgisini işaretleyen ve ön planı belirginleştiren soyut bir işlemcidir. Aralıksallık karşısında belirginleşen noktasallık ise, bir edimin herhangi bir gerçekleştirilme anındaki görünümüne değil, daha önceki gerçekleştirilmelerin tümünü kapsayarak bütüncül görünümü betimler ve anlatının 'söylem' düzeyini belirginleştirir.

Anlatı metinlerinin en belirgin özelliği, eylemin gösterdiği olayın söylemde, zaman aralıklarının oluşmasını sağlaması ve böylelikle dizimin oluşturulmasıdır (Hopper 1996). Olayların ya da durumların sıralı anlatımı, anlatı metin türünün en ayırıcı özelliğidir. Alan yazınındaki çeşitli çalışmalarda, anlatı metinlerinde, bir dizi sıralı olayın anlatımını içeren ve anlatının sözbilimsel yapısında 'karmaşık olaylar' bölümünü işaretleyerek metnin ön planının da bilişsel olarak algılanmasını sağlayan dilsel aracın bitmişlik görünüşü olduğu görüşü yer almaktadır. Anlatı metinlerinde ön planı belirginleştiren dilsel ulamın bitmişlik görünüşü olması, anlatı metinlerinde ön planın yani öykü düzeyinin aralıksal sunum içermesiyle ilişkilidir. Soyut bir işlemci olarak aralıksallığın ve noktasallığın, anlatı metinlerinde sunulmasını sağlayan temel dilbilgisel ulam olarak zaman ve görünüş eklerinin yanı sıra, zaman belirteçleri de aralıksal olup olmamaya uyumlu olması nedeniyle diğer bir dilsel araç olarak anlatı metinlerinde işlev kazanır. Metin yüzeyinde izlenebilen bu dilsel araçlar, bilişsel düzeydeki bir soyutlama olan ön ve arka planın ayırmaştırılmasında somut dilsel tanıtılar sunar.

Anlatı söyleminde birer dilbilgisel ulam olarak zaman ve görünüşün, öykü ve söylem, ön ve arka plan bilgisiyle olan ilişkisi genellikle eylem köküne getirilen *bitmişlik* (perfective) ve *bitmemişlik* (imperfective) görünüşü ile ifade edilir. Bitmişlik ve bitmemişliğin anlatıdaki işlevini Smith (1991:130) şöyle tanımlar:

'Bitmişlik eylemlerinin anlatı söylemindeki işlevleri genellikle, anlatıyı ileri hareket ettirmesidir çünkü olayların son noktasını kesin bir şekilde sunar. Bitmemişlik eylemleri anlatıda arka plan işleve sahip olmaya eğilimlidirler; ileriye hareketlenecek olayların sunumundansa esas olayların ayrıntılarını sunarlar, betimleyici ve diğer bilgileri sağlayıcı özelliği vardır.'

Öykünün yani ardışık olayların sıralanmasını sağlayan ön plan bilgi, bitmişlik görünüşü ile işaretlenir ve böylelikle olay çizgisi ilerler. Buna karşı olarak da bitmemişlik görünüşü, destekleyici, tamamlayıcı, yorumlayıcı arka plan bilgileri işaretler. Eylemin gösterdiği olayın, söylemde, zaman aralıkları oluşturmasını sağlayan ve böylelikle anlatıyı ileri doğru hareketlendirerek olay çizgisinin belirginleşmesini ve dolayısıyla öykü/ön plan düzeyinin ayrımlaştırılmasında en temel işlevi yüklenen dilsel ulam bitmişlik görünüşüdür. Jensen (1990), bitmişlik görünüşünün, olaylara bağlı olarak 'tarihsel' düzeyle ayırt edilen değişimlerin sunumunda; bitmemişlik görünüşünün ise devam eden eylemler olarak olaylara bakışın sunumunda rol oynadığını belirtir. Dünya yazınında, yazınsal anlatı geleneğine köklü bir değişim getiren Anton Pavloviç Çehov (1860-1904)'un öyküleri üzerine yaptığı çalışmada Jensen (1990), böylesi büyük bir değişimin kaynağı olarak görünüş kategorisinin yüklendiği işlevi ortaya koymaktadır.

Anlatı metinlerinde ön-arka planın temel işaretleyicisi olan bitmişlik görünüşü, Türkçede {-DI} ile işaretlenir. Ancak, Türkçede *geçmiş zaman* (tense) ile bitmişlik görünüşünün dilsel sunumuna bakıldığında, biri bitmişlik görünüşü olan {-DI}, diğeri geçmiş zamanı (tense) işaret eden ve üzerine geldiği eylemde yer alan diğer bir görünüş ya da kip ekine ulandığı için {-IDI} biçimbirimindeki -I'nın metin yüzeyinde silinmesiyle ortaya çıkan {-DI} biçimbirimiyle karşılaşılmaktadır (bkz. Uzun 1998). Eylemler üzerinde bir görünüş ya da kip ekiyle birlikte (-I)yordu, -(A/I)rdI, -mAlIydı, vb.) ya da yüklemcil ögesi ad ya da ad soylu sözcükler alan tümcelerde tek başına (vardı, güzeldi vb.) kullanımı olan {-IDI} biçimbirimi, eylemin ya da tümcenin dilbilgisel zamanına (tense) işaret eder. Bu biçimbirim her durumda i-di açılımına (geli-yor idi, söyle-r idi) sahiptir. Eylemler üzerinde tek başına görülen {-DI} biçimbirimi ise Türkçede bitmişlik görünüşünü (geldi, gitti) işaretler.

Veri tabanı üzerine gözlemler:

Ön plan

Yukarıda sunulan kuramsal bilgiler ışığında çalışmanın veri tabanını oluşturan Türkçe anlatı metinlerine bakıldığında, Türkçe anlatı metinlerinde bitmişlik görünüşünün {-DI} ile aktarıldığı gözlemlenmekte ve öykülerde {-DI} bitmişlik görünüşünde belirgin bir yığılım izlenmektedir (bkz. Tablo 1). Tablo 1’de görüldüğü gibi, {-DI} bitmişlik görünüşü pek çok öyküde başat biçimbirim olarak kendini belirginleştirmektedir. Çalışmanın veri tabanında yer alan anlatı metinlerinde {-DI} bitmişlik görünüşünün, kendinden önceki tümcelerde yer alan diğer görünüş/kip/zaman biçimlenişlerine karşıtlık oluşturarak anlatının sözbilimsel şemasını³ oluşturan bölümlerden biri olan ‘ karmaşık olaylar’ın başlangıç noktasını gösterdiği gözlenmiştir. Olay çizgisi öncesinde genellikle, anlatıda yer alan kişilere, çevreye, koşullara ilişkin bilgileri aktaran ve noktasallıkla uyumlu ek biçimlenişleri içeren sözbilimsel şemanın ‘ yönlendirme’ bölümünden diğer bir sözbilimsel parçaya (karmaşık olaylara) geçiş, {-DI} bitmişlik görünüşü ile işaretlenmektedir:

Örnek (1)

Ara sıra çirkin, ihtiyar bir Rum karısı -cadılara mahsus dehşet ve sükunetle- dışarı çıkarak malzeme-i beytiyyesini işтира ve tedarikle alel-acele eve girip kayboluyordu (4). Evin küçük bahçesinde duvara yakın bir büyük ağaç, temmuzun o ateşli güneşi İstanbul’un bu cihetlerini takatsuz bir hararet içinde bıraktığı zaman, yapraklarının arasına gizlenmiş serin bir rüzgar neşretmeğe başlayarak o evin, o mahallenin bir büyük yeşil yelpazesi gibi havayı tecdid ve tehviz ederdı (5). Yazın bir cuma günü, öğle üzeri, bu evden, koltuğunda bohçasıyla çıkan bir adam, kapısını itina ve dikkatle kapadıktan sonra yoluna devam etmeğe *başladı* (6). (Pandomima)

Olay çizgisinin başlangıç noktasını işaret eden {-DI} bitmişlik görünüşü, hem anlatı hareketinin hem de olay çizgisinin belirginleşmesini sağlayarak; anlatının sözbilimsel yapısının temel parçası olan ‘ karmaşık olaylar’ bölümünün

³ Anlatının sözbilimsel (retorik) şeması: Sözbilimsel yapının işlevsel özellikleri ile tanımlanmasıdır. Labov (1972), sözlü anlatıların yapısal niteliğini, bu yapıların söylemsel işlevleri açısından ortaya koyarak anlatının sözbilimsel şemasını tanımlamıştır. Bu şemaya göre sözlü anlatılardaki işlevsel bölümler 1.Özet (Abstract) 2. Tanıtım/ Yönlendirme (Orientation), 3. Karmaşık Olaylar Dizisi (Complicating Action), 4. Değerlendirme (Evaluation) 5. Çözüm (Result or Resolution), 6. Sonuç (Coda)’tan oluşmaktadır.

belirlenmesinde temel bir işlev yüklendiği gözlenmektedir. Anlatının ön planını oluşturan ‘ karmaşık olaylar ’ dizisinde {-DI} bitmişlik görünüşü sıklık kazanmaktadır:

Örnek (2)

Geldiği yollardan geri *döndü* (66). Örtmenin altında durup *bekledi* (67). Gene aynı sözleri işiteceğini umuyordu (68). Aynı sözleri değil ama aynı sesi *işitti* (69): Küçük bacı türkü söylüyordu (70), çocuk ağzına yakışmayan, dertli bir türkü, bir ağıt. Ne o? Şimdi de ağlayacak mıydı (71) Memedali? Hemen *topladı* (72) kendini. “Belki de bir başkası”, diye *düşündü* (73). Ne var ki, örtmeye çıktığı zaman, Meryem gene aynı yerde oturuyordu (74). Bir şey demeden içeriye *girdi* (75). Öbür Meryem, yani ninesi, bir köşede uyumuştı (76). Anası, Mükerrerem’i kucagina almış, pencereden yağmura bakıyordu (77). “Sırılsıklamsın”, *dedi* (78) Memedali karşılık *vermedi* (79), aklı Meryem’deydi (80): Kara gözlü bir küçük Bacıydı (81) Meryem, yamalı oğlan fistanının içinde büzüldükçe küçülürdü (82). Kapı *açıldı* (83): babası eşiğe bir balgam attı (84), yemenilerini *çıkardı* (85), *geldi* (86), yanına *oturdu* (87). (Bebekler)

Ancak, anlatı metinlerinde görülen her {-DI} bitmişlik görünüşünün, olayların kronolojik sunumunu; dolayısıyla da ön planı işaret eden bir işlev yüklenmediği gözlenmiştir. Aşağıda yer alan Örnek (3)’te eylemler üzerinde görülen {-DI} bitmişlik görünüşü arka plan bilgisi sunmaktadır:

Örnek (3)

Pansuman ve yemek arabalarının, tekerlekli sedyelerin, çekilen karyolaların, gıcırdayan kapıların, koridorun bir ucundan öteki ucuna bağırsan hastabakıcıların, hastaneye ek yapımın gürültüleri ansızın *durdu* (1). Asansörler buldukları noktada asılı *kaldı* (2). Dışarıda açık bırakılmış bir camın kapı altından odaya üfürdüğü soğuk bahar rüzgarı uğuldamaz *oldu* (3). Hastane hademesinin gülüşü olduğu yerde, olduğu gibi *donda* (4). Üniversite hastanesi avlusundaki öğrencilerin hep bir ağızdan haykırırları da sessizlik perdesi ardında *kaldı* (5). (Sessizliğin İlk Sesi)

Örnek (3) aracılığı ile gözlemlediğimiz bu yapı, anlatı metinlerinde {-DI} bitmişlik görünüşünün ancak anlatının sözbilimsel şemasının bir parçası olan ‘ karmaşık olaylar ’ içinde yer aldığı ve dolayısıyla, anlatı hareketi yarattığında ön plan işaretleyicisi olabildiğini de ortaya koymaktadır.

{-DI} bitmişlik görünüşü anlatının sözbilimsel şemasında yer alan kronolojiyi belirginleştiren ve dolayısıyla olay çizgisini izlenebilir kılan bir dilsel araç olarak Türkçe anlatı metinlerinde kendini belirginleştirmektedir. {-DI} bitmişlik görünüşünün anlatı metinlerinde kazandığı bu işlev, ön planın her durumda + aralıksallık taşıyan zamansal sunumuna uygun bir dilbilgisel araç olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, anlatı metinleri için prototipik olan bitmişlik üzerinden olayların anlatılması, yani olgusal taşıyan eylemlerin karmaşık olaylar bölümünde yer alması, Türkçede bu işlevi yerine getiren {-DI} biçimbirimini anlatı metinlerinde ön planın sunulduğunda temel araç haline getirdiğini gözlemlememizi sağlamaktadır.

{-DI} bitmişlik görünüşünün ön plan işaretleyicisi olmadığı, arka plan bilgileri işaretlediği kullanımlara bakıldığında ise, aynı dilbilgisel aracın işlevini dönüştüren temel özelliğin, söz konusu metin türünün sözbilimsel şemasının farklı parçalarında konumlanmasıyla, yani ilişkilendiği sözbilimsel parçanın farklılaşmasından kaynaklandığını görmekteyiz. Daha yalın bir ifadeyle, aynı dilbilgisel biçimbirimin işlevini belirleyen temel ölçütün, metin türü ve dolayısıyla metin türünü belirleyen sözbilimsel yapı olduğu söylenebilir.

{-DI} bitmişlik görünüşü, çalışmanın veri tabanında yaptığımız gözlemlere bağlı olarak ön plan işaretleyicisi olmadığı durumlarda, anlatının sözbilimsel parçalarından olan 'yönlendirme' bölümündeki bilgilerin sunumunda işlev yüklenebilmektedir. Bu yönlendirme bilgileri kimi zaman anlamsal ya da zamansal olarak çerçevelenmiş bir ana sözcenin parçası olarak, kimi zaman yönlendirme bilgisini zenginleştiren bir sözce, kimi zaman da yine yönlendirme işlevine sahip çağrışımsal ya da anımsamalarla metne eklenen anlatı parçaları olabilmektedir. Yine, anlatının sözbilimsel şemasının diğer bir parçasını oluşturan 'değerlendirme' bölümü içinde de {-DI} ile işaretlenmiş sözceler anlatı metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tip kullanımlar genellikle 'Ben' öyküsel anlatımın hâkim olduğu ve eylem türlerinin de içsel eylemleri aktardığı sözcelerdir. Son olarak, aynı biçimbirime üst-kurmaca aktaran sözcelerde rastlanmıştır⁴.

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Yazıcı,N.(2004), "Anlatı Metinlerinde Ön ve Arka planı Belirginleştiren Dilsel Görünümler: Türkçe Üzerine Gözlemler", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Anlatı metinlerinde ön ve arka planı belirginleştiren diğer bir dilsel araç da zaman belirteçleridir. Eylemin gerçekleşme zamanını ve durumunu belirleyen zaman belirteçleri, içinde yer aldığı tümcenin görünüş değeri ile de uyum sağlamakta olup, çoğu zaman tümcenin görünüş değerini saptamada etkilidir. Zaman belirteçlerinin bu özelliği, anlatı metinlerinde ön-arka plan ayrımında en temel belirleyici olan görünüş ulamı ile sergilediği etkileşim nedeniyle, ön ve arka planın bilişsel olarak ayrılaşmasında dilsel bir kanıt olarak işlev kazanmaktadır.

Veri tabanı üzerine gözlemleri aktarırken {-DI} bitmişlik görünüşünün, anlatı metin türünde, öykü düzeyinde yer alan eylemlerin +aralıklal sunumunu belirginleştiren anlatı hareketini izlenebilir kılan temel dilsel araç olduğunu belirtmiştik. Başka bir deyişle öykü düzeyinde yer alan kronoloji, {-DI} bitmişlik görünüşü ile belirginleşir ve bu bölümdeki eylemler +aralıklaldır. {-DI} bitmişlik görünüşü böylelikle anlatının sözbilimsel şemasında yer alan 'karmaşık olaylar dizisini' ve dolayısıyla da ön planın işaretler. Ön planı işaret eden {-DI} bitmişlik görünüşünün bir arada bulunduğu zaman belirteçlerine bakıldığında zaman odaklı⁵ belirteçlerde yığılmalar görülür. Zaman odaklı belirteçlerin yanı sıra ön planda izlenen bir diğer belirteç türü ise sürerlik gösteren belirteçlerdir ve bu belirteçler eylemin yerleştiği aralığın bütününe gönderimde bulunurlar. Çalışmanın veri tabanını oluşturan öyküler üzerinde yapılan taramada, ön planda yer alan olayları işaretleyen {-DI} bitmişlik görünüşü ile birlikte kullanılan belirteç türleri (zaman odaklı ve sürerlik) aşağıdaki örneklerde altı çizili olarak gösterilmiştir:

Örnek (4)

Yazın bir cuma günü, öğle üzeri, bu evden, koltuğunda bohçasıyla çıkan bir adam, kapısını itina ve dikkatle kapadıktan sonra yoluna devam etmeğe başladı (6). (Pandomima)

Zavallı Paskal bir cuma günü kocasıyla beraber gelen Eftalya'yı güldürerek ve teessürat-i canhıraşından renk vermemek için başını önüne

⁵ Zaman belirteçleri (Smith 1991, içinde Gökmen 2003) dört ana ulamda incelenir:1. Zaman odaklı belirteçler (*locating adverbials*) 2. Sürerlik belirteçleri (*duration adverbials*) 3. Sıklık belirteçleri (*frequency adverbials*) 4. Tamamlama belirteçleri (*completive adverbials*)

eğerek kemal-i sür'atle evine gidip içine kapandığı odasının kapısını sürmeledi (41). (Pandomima)

Örnek (5)

Hatice Hanım doktorun tavsiye ettiği bu yünden terlikleri aldırdı (34). Hakikaten rahattı (35). İki gün içinde başının dönmesi falan geçti (36). Dizlerinde, baldırlarında sızı kalmadı (37). Fakat böyle tam vücudu rahat ettiği sırada ruhu derin bir azap duydu (38). (Yüksek Ökçeler)

Bir hafta içinde adamlarının on beşten fazla hırsızlığını, yolsuzluğunu tuttu (43). Hele Mehmet'i komşu paşanın neferiyle koca bir lenger piliç pilavını atıştırırken görünce hiddetinden ne yapacağını şaşırıldı (44). O gün her tarafı kilit kürek altına aldı (45). "Bakalım şimdi ne çalacaklar?" dedi (46). Ertesi gün biraz geç kalktı (48). Aşağıya indi (49). (Yüksek Ökçeler)

Zaman odaklı ve sürerlik belirteçleri arka plan sözceleri ile de birlikte kullanılırlar; ancak, örneğin eylemler üzerindeki görünüş/kip/zaman paradigmasının görünümülerinden biri olan {-A/I}rdI} biçimlenişi ile birlikte olduğunda, bu tür belirteçler zaman odaklı yorumlarını kaybetmektedirler. Örnek 6'da da görüldüğü gibi aynı belirteç, {-DI} biçimlenişi ile birlikte kullanıldığında ön planda yer alırken (6a); {-A/I}rdI} ile birlikte kullanıldığında (6b) arka planda yer alan yönlendirme bilgisine dönüşmektedir:

Örnek (6)

a) İlk kez dikkatle baktı (118) kadına. Kırkını aşkın olmalıydı (119). İlk görüşünde yaşlı demiş (120), evin yıllanmış masalarından, sandalyelerinden biri kadar eski görmüştü (121) kadını. Hiç de yaşlı sayılmazdı (122) kadın. Alnında, ağzının iki yanındaki çizgiler, belki de boya, şu bu kullanmadığı için o kadar belirgin görünüyordu (123) kendisine. Kadının göğüslerinin, kalçalarının, bacaklarının diriliği ilk kez o gece çarpıtı (124) gözüne. (Ay Büyürken Uyuyamam)

b) Rıhtımda doktorun evi önünden geçerken ilk gençlik çağlarının heyecanlarına kapılırdı (13) elinde olmadan. Doktorun kızını balkonda görebilirse kızın kısa bir bakışı ile adımları birbirine dolandır (14), yüreğinin vuruşları hızlanıverirdi (15). O kısa bakış o gece için yeterdi (16) ona. (Ay Büyürken Uyuyamam)

arka plan

Önceki bölümün başında belirtildiği gibi, anlatı metinlerinde, arka plan, ön planı belirleyen {-DI} bitmişlik görünüşünün ayırıcı özelliği ile ön plandan ayrılmaktadır. Arka plana bakıldığında eylemler üzerinde aşağıdaki örneklerde göstereceğimiz eklerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin, 7. örnekte altı çizili eylemlere baktığımızda görünüş/kip/zaman paradigmasında yer alan geçmiş zaman ekleri aracılığıyla örnekteki tüm eylemler ortak bir geçmiş zaman gönderimi içermektedirler. Ancak, bu eylemlere 'Ne zaman?' diye sorulduğunda altı çizili bütün eylemler ortak geçmiş zaman gönderimini olmasına karşın; bunlar birbirini izleyen zaman aralıkları işaret etmezler. Bu durum da durağan bir zamansal sunum yaratmaktadır:

Örnek (7)

Haseki taraflarında bir çıkmaz sokağın içinde yalnız tavan üç odalı bir ev, bir mezar gibi, sükunet-i ebediyye ile muhat idi (1). Bir hal-i nisyan ve metrukkiyette bulunuyordu (2). Çatısından kopan bir tahta, damdan uçan bir kiremit, duvarından yuvarlanan bir taş senelerce düştüğü yerde kalırdı (3). Ara sıra çirkin, ihtiyar bir Rum karısı -cadılara mahsus dehşet ve sükunetle- dışarı çıkararak malzeme-i beytiyyesini iştira ve tedarikle alel-acele eve girip kayboluyordu (4). Evin küçük bahçesinde duvara yakın bir büyük ağaç, temmuzun o ateşli güneşi İstanbul'un bu cihetlerini takatsuz bir hararet içinde bıraktığı zaman, yapraklarının arasına gizlenmiş serin bir rüzgar neşretmeğe başlayarak o evin, o mahallenin bir büyük yeşil yelpazesi gibi havayı tecdid ve tehviz ederdi (5). Yazın bir cuma günü, öğle üzeri, bu evden, koltuğunda bohçasıyla çıkan bir adam, kapısını itina ve dikkatle kapadıktan sonra yoluna devam etmeğe başladı (6). (Pandomima)

7. örnekte de görüldüğü gibi, metinde {-DI} bitmişlik görünüşünün yer almadığı eylemlerin, zamansal sunum açısından aralıksallık taşımadığı; aksine eylemlerin bu konumda noktasal zaman sunumu taşıdığı gözlenmektedir. Böylelikle söz konusu eylem olgusallaşmaz; yani belirli bir zaman aralığına gönderimde bulunmayarak aralıksal zaman sunumu yapmaz. Zamansal sunum açısından noktasal olan bu eylemler anlatı hareketi içinde de yer alamaz.

Veri tabanımızda yer alan örnek metinler üzerinde yaptığımız taramalarda, arka planda yer alan eylemler üzerinde 15 farklı ek biçimlenişi (bkz. Tablo 1) görmekteyiz. Ön planla karşılaştırıldığında eylemler üzerindeki

görünüş/kip/zaman paradigmasının biçimlenişinde arka planın büyük bir çeşitlilik sergilemektedir. Anlatı metinlerinin arka planında yer alan eylemler üzerindeki eklerde izlenen bu çeşitlenme, anlatı metin türünün sözbilimsel yapısıyla yakından ilgili görünmektedir. Anlatı metin türünün sözbilimsel şemasına bakıldığında; ön plan, sözbilimsel şemada ' karmaşık olaylar dizisi'ni işaretlerken; buna karşılık arka plan sözbilimsel şemada yer alan bütün diğer bölümleri (özet, yönelim, değerlendirme, çözüm, sonuç) içermektedir. Diğer bir deyişle, ön plan, sözbilimsel şemada yer alan bir tek bölümü sunarken; arka plan çok parçalı bir yapı sergilemektedir. Ayrıca, zamansal sunum açısından; ön planın +aralıklılığı karşısında, arka plan hem aralıksal hem de noktasal olabilmekte, ön planın +anlatı hareketi karşısında ise her zaman -anlatı hareketi taşımaktadır.

Arka plan, sözbilimsel yapıda karmaşık olaylar dışındaki sözbilimsel bölümleri içermesinin yanında, anlatının büyük (anlatının bütünü) ve küçük (anlatıdaki tek bir olaya bağlı) düzeydeki yapılanışı ile de ilişki halindedir. Bu ilişkiyi ön planla kurduğu bağımlılık açısından tanımlayacak olursak; arka plandaki kimi sözcelerin ön plana daha bağımlı olduğunu ve bu bağımlılığın ilgili sözcelerin taşıdığı zenginleştirici işlev (örnek verme, ekleme, gerekçelendirme, açıklama) aracılığıyla belirginleştiğini, kimilerinin de daha bağımsız olduğunu söyleyebiliriz.

Arka plan bilgilerin ön planla kurduğu bu hiyerarşi; arka plan bilgi sunan kimi sözceleri metnin bütüncül anlamıyla (makro düzeyde), kimilerini de ön planı işaretleyen olaylarla (mikro düzeyde) ilişkilendirir. Dolayısıyla, anlatı hareketi içinde yer alan olaya ilişkin bilgiler, bütüncül yapıya ilişkin bilgi sunan bilgilere göre, ön planla daha güçlü bir etkileşim sergiler.

Zamanın noktasal sunumuyla metnin bütüncül yapısıyla ilişkilenen bu sözceler ön plandan daha bağımsız olan bilgileri içermektedir. Buna karşın aralıksallık taşıyan, yani belirli bir zaman içinde gerçekleşmiş, olgusal eylemlerin kurduğu ön planda yer alan olaylara ilişkin arka planı işaretleyen bilgileri ise ön planla güçlü bir bağımlılık ilişkisi sergilerler. Aşağıdaki 8 ve 9. örneklere bakıldığında görüleceği gibi 8. örnek noktasal zaman sunumuyla metnin ön planının bütüncül yapısıyla eklenirken, 9. örnek ise +aralıksal

zaman sunumuyla; olay çizgisi açıldıktan sonra anlatı hareketi içindeki belirli bir olaya eklenmektedir:

Örnek (8)

Aylı geceler, büyüyen ayla birlikte daha da uzardı (29) uykusuzlukları! Odasına dolan ay ışığı, aşksızlığını, yalnızlığını ansıtır (30), bütün özlemlerini uyarır (31), bütün anılarını karanlıktan aydınlığa çıkardı (32) sanki. Geçmişte tanıdığı kadınların kızların kendisini çağıran bakışları canlanırdı (33) ayışığında. (Ay Büyürken Uyuyamam)

Örnek (9)

Gece yarılırken gidecek başka bir yer bulamayarak, biraz yorgun, oda kiraladığı eve döndü (99). Kapıyı gürültüsüz açtı (100). Alt katta, bir oturma, bir yemek odası, bir sofa vardı (101). Pencereleden sızan ay ışığı sessizliğini bozuyordu (102) sanki sofanın. Evin, üst katında, denize bakan yönündeydi (103) odası. Evin karaya bakan yönünde iki oda daha vardı (104). Birini yaşlı bir öğretmen kiralamıştı (105). Öbüründe evini kiraladığı kadın kendi oturuyordu (106). Üst kata çıkan merdivenlere bir türlü gitmiyordu (107) ayakları. Konuşmak, dertleşmek, eski aşklarını anlatmak, yaşamak istiyordu (108) kısacası. Bir kıvıldama oldu (109) sofada. Hiç dikkat etmemişti (110), baktı (111), denize bakan pencerenin kenarında birinin oturduğunu gördü (112). (Ay Büyürken Uyuyamam)

Arka plan bilgileri geçerli olan bu hiyerarşi, anlatıların özetlenmesi sırasında yapılan seçimler de belirleyici olacaktır. Öyle ki, özetleme yapılırken belirli bir olaya bağımlı sözceler zenginleştirici bir işleve aracılık ettiği için eksiltilmeye daha çok elverişli iken, çerçeve kuran sözceler de bu özellik oldukça sınırlı kalacaktır.

Anlatı metinlerinde, arka planın ayrılaştırılmasında somut dilsel tanıt olarak zaman belirteçlerine bakıldığında, sürerlik ve sıklık belirteçlerinde yığılım izlenmektedir⁶.

Örnek (10)

Ara sıra çirkin, ihtiyar bir Rum karısı -cadılara mahsus dehşet ve sükunetle- dışarı çıkarak malzeme-i beytiyyesini iştira ve tedarikle alel-acce eve girip kayboluyordu (4).

⁶ Arka plan sözcelerinde zaman odaklı belirteçlerin de yer alabildiği ama eylemler üzerindeki görünüş/kip/zaman paradigmasına bağlı olarak zaman odaklı yorumlarını kaybettiği Örnek (12) üzerinde açıklanmıştır.

“Eftalya” ismindeki yirmi yaşında, bu genç kız, ihtiyar validesiyle hemen her hafta bu locaya geliyordu (17). (Pandomima)

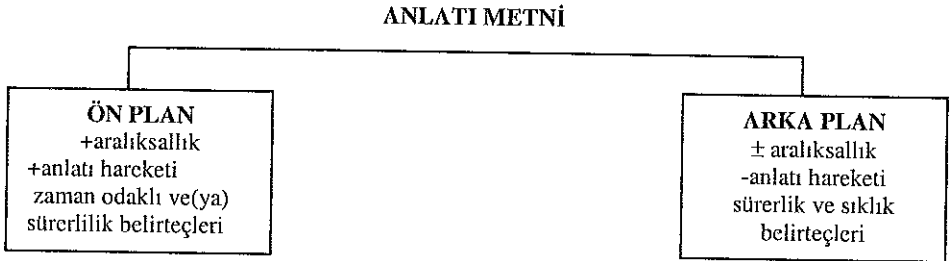
Örnek (11)

Sık sık geliyorum (1) buraya; bu yarın kıyısına. Yukarda durup dalgaların aşağıda kayalara çarpışını dinliyorum (2), hiçbir şey düşünmeden (hayır, düşünmek istemeden,) ufuğa değin. (Dönüş)

Sonuç:

Giriş'te de belirtildiği gibi bu çalışmanın temel amacı, anlatı metinlerinde, ön ve arka planı belirginleştiren dilsel görünümlerin kurmacaya dayalı yazılı Türkçe anlatılardaki biçimlenişini betimlemek; olası düzenlilikleri saptamak; Türkçe anlatılarda, ön-arka planın düzenlenmesinde işlev kazanan ve metin yüzey yapısında izlenen dilbilgisel ve sözcüksel ulamları belirginleştirmektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın veri tabanı üzerinde yaptığımız çözümler, ön-arka plan ayrımının Türkçe anlatı metinlerinde de belirli dilsel araçlarla gözlenebilir olduğunu ortaya koymaktadır. Zaman sunumu, anlatı metinlerinde ön-arka planı belirginleştiren bir söylemsel işlev yüklenmektedir.

Ön ve arka plan açısından çalışmanın veri tabanı üzerinde gözlemlenen dilsel ve dilbilgisel düzenlemeler, anlatı metinlerinde ön ve arka planı belirginleştiren aşağıdaki gibi bir ölçeğin varlığına işaret etme olanağı yaratmaktadır:

Bu ölçek, anlatı metinlerinde {-DI} bitmişlik görünüşünün metnin sözbilimsel şeması açısından her durumda ön plan işaret etmediğini de ortaya koymaktadır. Öyle ki, ölçekteki sözcüksel, dilbilgisel ve söylemsel bileşenler {-DI} bitmişlik görünüşünü taşıyan sözcelerin belirli durumlarda ön plan işaret ettiğini; belirli durumlardaysa arka plan sözceleri olarak konumlandığını belirginleştirmektedir.

Bu çalışma, kurmacaya dayalı yazılı Türkçe anlatı metinlerinde ön ve arka planın sunumunda kronolojik değişim ve gelişimle ilgili gözlemleri de olanaklı kılmıştır. Veri tabanında yer alan öykülere bu amaç çerçevesinden bakıldığında, ön ve arka planın metin uzamında kapladığı alana ilişkin değişimler izlenmektedir. Veri tabanında yer alan metinlerde, eylemler üzerinde görünüş/kip/zaman paradigmasındaki dağılımlar göz önüne alındığında (bkz. Tablo 1), çoğu öyküde {-DI} bitmişlik görünüşü başat olarak kendini belirginleştirmektedir. Ancak üç öyküdeki (Kalinikhta, Sessizliğin İlk Sesi, Dönüş) anlatımda, {-(I)yor} görünüş eki başat zaman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu öykülerde az sayıda 'karmaşık olay' yer almakta ve buna bağlı olarak da ön planı kuran bu sözbilimsel parça metin uzamında, prototipik olarak beklenenden, daha az alan kaplamaktadır. Ayrıca, anlatı hareketi ilişkisi içinde olan bu az sayıdaki karmaşık olayların, metin akışı içinde birbirlerine olan uzaklıklarının arttığı ve dolayısıyla anlatıdaki olay çizgisinin belirsizleştiği göze çarpmaktadır.

Bu duruma öykü ve söylem düzeyi açısından bakıldığında, bu görünümü taşıyan metinlerde (Kalinikhta, Sessizliğin İlk Sesi, Dönüş) öykünün daralıp söylemin baskın hale geldiği görülmektedir. Bu görünüm, anlatı metin türünün prototipik biçimlenişinde, Türkçe anlatı örnekleri için de kırılmadan söz etmeyi gerektirebilecek bir ön gözlemi yapmayı olanaklı kılmaktadır. Öyle ki, örneklem evreninde yer alan bir diğer öykü de ise (Yağmurlu Kentin Güneşçisi) sadece bir tane {-DI} bitmişlik görünüşü ile yapılan işaretleme söz konusudur ve bu işaretleme üst-kurmacayı işaret eden bir sözcenin üzerinde kullanılmıştır. Bu öyküde, ön plan boş bırakılmıştır. Burada ön ve arka planın bilişsel olarak anlatı metinlerinde zaten var olduğunu; ön ve arka plan düzenlemelerinin yazarın söylemsel niyetleriyle belirlendiğini bir kez daha hatırlamak yerinde olacaktır.

Türk Yazınının tarihsel gelişim sürecinde anlatı metin türünün, bulguladığımız dilsel kanıtlara dayanarak, prototipik biçimlenişten sapma gösterdiğini; diğer bir deyişle 'öykü'den 'söyleme' doğru bir değişim içerdiği görülmektedir. Gözlenen bu değişimi ya da diğer bir deyişle kırılmayı oluşturan etkenin ne olduğu da üzerinde ayrıca düşünülmesi ve araştırılması gereken bir sorudur.

Kaynakça

- Gökmen, S. (2003) "Görüntü Kuramı Çerçevesinde Zaman Belirteci-Hal Türü Etkileşimi", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual, İstanbul.
- Hopper, P. J. (1982) "Tense-Aspect:Between Semantics and Pragmatics", *Aspect Between Discourse and Grammer*, John Benjamin Publishing Company, s. 3-17, Amsterdam.
- Hopper, P. J. (1996) "When Grammer and Discourse Clash:The Problem of Source Conflicts", Joan Bybee, John Haiman, Sandra A. Thompson (ed.) *Essay on Language Function and Language Type*, John Benjamin Publishing Company, s. 383-409, Amsterdam/Philadelphia.
- İleri, S. (1999) *Modern Türk Edebiyatında 99 Hikayeciden 99 Hikaye*, Oğlak Antolojileri, Oğlak Yayınları, İstanbul.
- Jensen, P. A. (1990) "Narrative Description or Descriptive Narration: Problems of Aspectuality in Cechov", Nils B. Thelin (Haz.) *Verbal Aspect in Discourse*, John Benjamins Publishing Company, s. 383-409, Amsterdam/ Philadelphia.
- Labov, W. (1972) *Language in the Inner City*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Nakhimovsky, A. (1988) "Aspect, Aspectual Class, and The Temporal Structure of Narrative" *Computational Linguistics*, Cilt 14, S. 2, s.29-42.
- Mann, C.M. ve Thompson, S.A. (1986) "Relotional Proposition in Discourse", *Discourse Processes*, 9. 57-90.
- Smith, C. S. (1991) *Studies in Linguistics and Philosophy: The Parameter of Aspect*, Kluwer Academic Publisher, Netherlands.
- Uzun, L.; Emeksiz, E., Z. (2002) "Türkçede –Ar Biçimbiriminin Anlamsal ve Sözdizimsel Yapısı Üzerine" *XVI.Ulusal Dilbilim Kurulayı Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s.129-145, Ankara.
- Uzun, N.E. (1998) "Türkçede Görüntü/ Kip/ Zaman Üçlüsü", *Dil Dergisi*, S.68, s.5-21, Ankara.